

تجلی آموزه‌های اسلامی و نهضت حسینی در هویت قیام ضد استعماری دلیران جنوب ایران در جنگ جهانی اول

yaghoubi313@yahoo.com
shquorishi@gmail.com
mashala1339@gmail.com

محمدطاهر یعقوبی / استادیار گروه تاریخ دانشگاه پیام نور قم
سیدحسن قریشی کرین / استادیار گروه تاریخ دانشگاه پیام نور قم
ماتشاءالله عالی حسینی / دانشجوی دکتری مدرسی تاریخ فرهنگ تمدن اسلامی پیام نور قم
دریافت: ۱۳۹۹/۱۲/۱۳ - پذیرش: ۱۴۰۰/۰۶/۳۰

چکیده

بررسی ابعاد گوناگون تجلیات آموزه‌های اسلامی بر هویت حماسه دلیران جنوب ایران در فاصله تاریخی (۱۹۰۹-۱۹۲۰م)، به‌ویژه در جریان جنگ جهانی اول هدف اصلی این پژوهش است. این مقاله پس از گردآوری اطلاعات به دو روش مصاحبه و کتابخانه‌ای، با اتخاذ رویکرد کیفی مبتنی بر روش «تحلیل مضمون» که به دنبال خروجی مضامین پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر مرتبط با مسئله تحقیق است، به این پرسش اساسی پاسخ می‌دهد که چه آثاری از آموزه‌های اسلامی و نهضت حسینی در هویت ضد استعماری قیام دلیران جنوب تجلی یافته است؟ یافته‌های پژوهش منجر به تولید ۲۱۰ کد باز گردید که پس از ترکیب این کدها با یکدیگر ۱۰ مضمون پایه شناسایی شد. این مضامین در نهایت، در قالب سه مضمون سازمان‌دهنده «عوامل و زمینه‌ها»، «مدیریت راهبردی روحانیت مبارز» و «ساختار اصول مبارزه و رفتار مجاهدان در قیام» گروه‌بندی شد و از آنها عنوان فراگیر «تجلی آموزه‌های اسلامی و نهضت حسینی در درون حماسه دلیران جنوب ایران» شکل گرفت. بحث و بررسی شواهد پژوهش، نقش آموزه‌های اسلامی و نهضت کربلا در هویت‌آفرینی قیام جنوب و برانگیختگی غیرت ملی دلیران در مقابله با اشغالگران را نمایان ساخته، نادرستی دیدگاه‌های دیگر درباره انگیزه و ماهیت این قیام (فرصت‌طلبی، تحریک آلمان‌ها و ناسیونالیسم) را نشان می‌دهد.

کلیدواژه‌ها: قیام جنوب، دلیران جنوب، استعمار، هویت قیام جنوب، آموزه‌های اسلامی، نهضت حسینی، جنگ جهانی اول.

مطالعه تاریخ جنبش‌های ضداستبدادی و ضداستعمار در ایران بیانگر آن است که معارف اسلامی و آموزه‌های عاشورا، همچون خورشیدی تابان، فکر و جان مجاهدان را حرارت بخشیده است. در دوره معاصر، آموزه‌های این فرهنگ خاستگاه اصلی «جنبش تحریم تنباکو» و «قیام مشروطه» گردید.^۱ امام خمینی^۲ نیز انقلاب اسلامی ایران را مرهون اسلام و پاسداشت نهضت حسینی می‌داند.^۳ قیام جنوب در سال‌های پس از مشروطه و در جنگ جهانی اول بر ضد انگلیس نیز در پرتو این آموزه‌ها، قابل مطالعه و ارزیابی است.

قیام جنوب در مرداد ۱۲۹۴ ش / اوت ۱۹۱۵ از سواحل جنوب ایران،^۴ هنگامی آغاز گردید که اشغالگران برای دستیابی به منافع استعماری خویش به قسمت‌هایی از خاک ایران، فرسنگ‌ها راه را درنوردیدند. انگلیسی‌ها پس از تصرف بوشهر، بیرق صلیب را در شهر اسلامی به‌جای پرچم ایران نشانند.^۵ با تجاوز بیگانه، مردم غیور جنوب ایران با پیشینه فرهنگی ۱۴۰۰ ساله مبتنی بر قرآن و عترت قیام کردند تا نمود عینی دیگری از جلوه‌های فرهنگ ضداستعماری اسلام گردند.

ضرورت و اهمیت موضوع: لزوم بازنگری ابعاد درونی قیام جنوب در بستر نقش تأثیرگذار تاریخ، فرهنگ و تمدن اسلامی که به افزونی دانش و بصیرت نسل امروز و آینده ایران اسلامی کمک می‌نماید، مهم‌ترین ضرورتی است که انجام این پژوهش را اجتناب‌ناپذیر گردانید.

مسئله اصلی: نگاه تاریخی به جامعه ایران حکایت از آن دارد که همواره مردم به شیوه‌های گوناگون، با ظهور عشق و ایمان باطنی خود به تعالیم اسلامی و نهضت عاشورا، روح و جوهر اعتقادی‌شان را اعلام داشته‌اند. این فرهنگ تاریخی الهام‌بخش موجب شد تا با تجاوز کفار استعمارگر به مرزهای ایران زمین پس از مشروطه و در جریان جنگ جهانی اول، علمای دین، فتوا و فرمان قیام را با ندهای عاشورایی همچون «هَلْ مِنْ نَاصِرٍ يَنْصُرُنِي» صادر نموده،^۶ شعله‌های غیرت مسلمانان را برافروزند. بدین‌روی، هدف اصلی پژوهش «بررسی اثرات تعالیم اسلام و آموزه‌های نهضت حسینی در هویت ضداستعماری حماسه جنوب ایران» است و به دنبال آن پرسش‌های مهم ذیل مطرح می‌شود: چه عوامل و آموزه‌های فرهنگی زمینه‌پدایش هویت قیام دلیران جنوب شد؟ روحانیت و مراجع دین چگونه قیام را مبتنی بر آموزه‌های اسلامی و نهضت حسینی رهبری نمودند؟ کدام اصول و شاخص‌های اسلامی بر اردوگاه و رفتار سازمانی و ویژگی‌های اعتقادی و اخلاقی مجاهدان جنوب تجلی داشت؟

۱. پرواند آبراهامیان، ایران بین دو انقلاب، ص ۱۰۴.

۲. سیدروح‌الله موسوی خمینی، صحیفه امام، ج ۱۷، ص ۵۸.

۳. فلوریندا سفیری، پلیس جنوب ایران: اس پی آر، ج ۱، ص ۵۳.

۴. عبدالله بلادی بوشهری، لوائح و سوانح، ص ۶۶.

۵. موسی مطهری‌زاده، ناصر دیوان کازرونی به روایت اسناد، ص ۱۵۲.

براساس موضوع مقاله و ماهیت پرسش‌ها، این پژوهش در چارچوب پارادایم تفسیری و مطالعه کیفی قرار گرفته، برای تحلیل داده‌های آن از «استراتژی تحلیل مضمون» استفاده می‌شود.

سیر پژوهش و دستیابی به پاسخ: در بازخوانی هویت قیام و پاسخ به سؤالات پژوهش، مطالعه برای دستیابی به اطلاعات آنها از دو طریق مصاحبه با ۱۸ تن از نخبگان و معمران آگاه از سرداران حماسه و مطالعه اسناد و کتب مرتبط آغاز گردید. پس از جمع‌آوری داده‌ها و کدگذاری آنها و در نتیجه مقایسه مستمر داده‌ها با هم، تفسیر، تحلیل و مقوله‌سازی آنها انجام گرفت. این اقدامات با استفاده از روش «تحلیل مضمون»، تداوم یافت، تا در نهایت، سه مؤلفه اساسی یا سازمان‌دهنده «زمینه‌ها و عوامل»، «مدیریت و رهبری قیام» و «رفتار سازمانی و ویژگی‌های فکری عناصر جهاد» شکل گرفت و شبکه مضامین ترسیم شد. آنگاه با نظرخواهی از خبرگان، پایایی آن مشخص گردید. سپس با بحث و مقایسه یافته‌های تحقیق با سه دیدگاه دیگر درباره انگیزه و ماهیت قیام جنوب («شورش فرصت‌طلبان»، «تحریک آلمان‌ها» و «ناسیونالیسم»)، نتایج پژوهش مبتنی بر اثبات اصل تأثیر آموزه‌های اسلامی و فرهنگ حسینی بر هویت جنبش ارائه گردید.

مبانی نظری، پیشینه و روش

۱. ادبیات نظری

در جهت هدف پژوهش، دو طرح یا الگو، مبانی نظری پژوهش را شکل می‌دهند: یکی قاعده «نفی سبیل» و دیگری «الگوی فرهنگ حسینی». در ذیل به اختصار، به تبیین این دو می‌پردازیم:

الف. قاعده «نفی سبیل»

فقهای اسلامی برای حفظ عزت و عظمت مسلمانان، با استناد به آیات قرآن کریم و روایات معصومان علیهم‌السلام قاعده‌ای فقهی را به‌عنوان قاعده «نفی سبیل» تأسیس کرده‌اند. براساس این قاعده، راه هر نوع نفوذ و سلطه کفار بر جوامع اسلامی در حوزه‌های گوناگون سیاسی، نظامی، اقتصادی و فرهنگی باید مسدود شود.^۶

این قاعده بیانگر دو جنبه ایجابی و سلبی است که جنبه سلبی آن ناظر بر نفی سلطه بیگانگان بر مقدرات و سرنوشت سیاسی و اجتماعی مسلمانان و جنبه ایجابی آن بیانگر وظیفه دینی مسلمانان در حفظ استقلال سیاسی و از بین بردن زمینه‌های وابستگی است.^۷ بر این مبنا در آستانه آغاز جنگ جهانی اول که برخی از سرزمین‌های اسلامی آماج تهاجم و استعمار قرار گرفت و نیروهای انگلیسی جنوب ایران را عرصه تاخت‌وتاز خود قرار دادند، مرجع بزرگ تقلید آن عصر، *آیت‌الله سیدمحمدکاظم طباطبایی یزدی* در سال ۱۳۲۹ قمری، فتوایی مبنی بر جهاد با کفار اشغالگر در سرزمین‌های اسلامی صادر کرد. همزمان با این فتوا، فتاوای مشترکی از سوی آیات عظام، *آخوند*

۶. یعقوب جعفری، تفسیر کوثر، ج ۲، ص ۵۹۶.

۷. ناظم‌الاسلام کرمانی، تاریخ بیداری ایرانیان، ص ۱۱-۱۴.

ملا محمد کاظم خراسانی، عبدالله مازندرانی، شیخ الشریعه اصفهانی و سیدمصطفی کاشانی در مقابله با تهاجم بیگانگان به سرزمین‌های اسلامی و تکلیف مسلمانان در این باره صادر شد.^۸

اوج احکام علما در وجوب مقابله با کفار اشغالگر در جریان جنگ جهانی اول شکل گرفت. در بخشی از فتوای جهادی سیدمحمد کاظم یزدی در جنگ جهانی اول آمده است:

در این ایام که... انگلیسی‌ها نیز نیروهای خود را در جنوب ایران پیاده کرده‌اند... بر عموم مسلمین از عرب و ایرانی وجوب است که خود را برای عقب راندن کفار از ممالک اسلامی مهیا سازند.^۹

به دنبال آن، مجتهدان جنوب نیز فتوا صادر کردند. غیر از سیدعبدالحسین لاری،^{۱۰} سیدعبدالله بلادی بهبهانی هم دفاع از خاک وطن را واجب اعلام نمود^{۱۱} و شیخ جعفر محلاتی جهاد را در چنین مواقعی فرض گردانید.^{۱۲}

ب. الگوی فرهنگ حسینی

از نمادهای بارز نگرش و موضع‌گیری‌های سیاسی - اجتماعی ائمه معصوم علیهم‌السلام که به مثابه الگویی جاودان و طرحی اساسی در تاریخ مبارزات جنبش‌های اسلامی علیه ظلم بیدادگری تبلور یافته، نهضت بزرگ عاشورا است. براساس همین نگرش امام صادق علیه‌السلام به بارانش همچون فضیلت بسیار، گرفتن مجلس و گفت و گو برای زنده نگه‌داری مکتب اهل بیت علیهم‌السلام سفارش می‌کرد و بر اهتمام و اقدام آنها بر این مهم، سلام و درود خدا می‌فرستاد.^{۱۳}

امام حسین علیه‌السلام شیوه مبارزه حقیقی با مستکبران دین‌نما و هر نوع تجاوز به مستضعفان عالم را نشان داد. در واقع «حضرت سیدالشهدا علیه‌السلام» به همه آموخت که در مقابل ظلم، در مقابل ستم، در مقابل حکومت جائز چه باید کرد.^{۱۴}

عظمت حادثه کربلا و تأثیر درس‌های این فرهنگ الگویافته در طول تاریخ جنبش‌های اسلامی ضد استعماری و در فرهنگ شیعه به حدی است که به گفته علامه جعفری می‌توان آن را اساس خیزش و زیربنای بسیاری از قیام‌ها و حرکت‌های انقلابی و خونین در تاریخ شیعه یافت.^{۱۵} امام خمینی علیه‌السلام در خصوص نقش تأثیرگذار و انقلاب‌ساز و دایمی این الگو بیان می‌دارد: «واقعه عاشورا از سال ۶۱ هجری تا خرداد ۱۳۶۱ و از آن تا قیام عالمی بقیةالله در هر مقطع انقلاب‌ساز است».^{۱۶}

۸. محمدحسن کاووسی و نصرالله صالحی، جهادیه علما و مراجع عظام در جنگ جهانی اول، ص ۱۱۶.

۹. محمدحسن رجبی دوانی، مروری بر نقش علما در مبارزات ضد استعماری مردم جنوب ص ۲۳۶-۲۴۴.

۱۰. محمدتقی آیت‌اللهی، ولایت فقیه زیربنای فکری مشروطه مشروعه، ص ۷۵.

۱۱. احمد دشتی، جنبش جنوب ایران با تکیه بر مردم تنگستان و دموکرات‌های فارس، ص ۲۶۶.

۱۲. همان، ص ۱۳۷.

۱۳. محمدبن حسن حرعاملی، وسائل الشیعه، ج ۱۴، ص ۵۰۱.

۱۴. سیدروح‌الله موسوی خمینی، صحیفه امام، ج ۱۷، ص ۵۸.

۱۵. محمدتقی جعفری، امام حسین علیه‌السلام شهید فرهنگ پیشرو انسانیت، ص ۸۳.

۱۶. سیدروح‌الله موسوی خمینی، صحیفه امام، ج ۴، ص ۱۷۹.

علمای مجاهد اسلام و مراجع تقلید، همان شاگردان مکتب امام حسین علیه السلام، با تعلیم و ترویج آموزه‌های ناب این فرهنگ، جان و عقل مسلمانان را در توجه به توحید و نفی طاغوت، بیدار نگه داشته‌اند.

در رأس جنبش دلبران جنوب نیز چنین رهبرانی وجود داشتند که از هر فرصتی در بین مردم بهره می‌جستند و از مصیبت‌های امام حسین علیه السلام و مظلومیت معصومان علیهم السلام یاد می‌کردند و از شعارهایی همچون «وَاللَّهِ إِنِ قَطَعْتُمْ يَمِينِي إِنِّي أَحَامِي أَدْبَأً عَنْ دِينِي» (به خدا سوگند، اگر دست راستم را هم قطع کنید، هرگز از یاری دینم دست برنخواهم داشت)^{۱۷} نهایت استفاده را می‌کردند. اسناد فراوانی از علما وجود دارد که همه نقش کاربردی این الگو در اندیشه رهبران نهضت جنوب را نشان می‌دهد.

۲. پیشینه پژوهش

در تحلیل و ارزیابی خاستگاه و ماهیت اصلی خیزش مردم در این قیام، دیدگاه‌های متفاوتی وجود دارد که آنها را می‌توان را چهار بخش دسته‌بندی کرد: ۱. شورش فرصت‌طلبان؛ ۲. تحریک آلمان‌ها؛ ۳. ناسیونالیسم؛ ۴. اسلام. فرضیه پژوهش حاضر دیدگاه چهارم است. براین اساس، در بررسی پیشینه، آن دسته از کتب و مقالاتی در جدول ذیل ذکر می‌شود که در جهت اهداف مقاله، مستقیم و غیرمستقیم، نمادهای اسلامی قیام را مورد توجه و واکاوی قرار داده‌اند.

جدول ۱: کتب و مقالات مرتبط با پژوهش

نویسندگان، روش، سال پژوهش	نام اهداف	مهم‌ترین یافته‌ها
محمد بختیاری و مهدی فرجی (توصیفی - تحلیلی) ۱۳۹۸	بررسی تطبیقی واکنش علما و روحانیان ایران به اشغال کشور در جنگ جهانی اول و دوم	پژوهش ضمن نمایان ساختن نقش علمای دین، دلایل واکنش متفاوت دانشمندان و روحانیان را به اشغال ایران در جنگ جهانی اول و دوم ارائه می‌دهد.
قاسم ابراهیمی پور و عباس عالی‌زاده (توصیفی - تحلیلی) ۱۳۹۴	گسل دولت - ملت در تاریخ ایران و نسبت روحانیت با آن (مطالعه موردی ضداستعماری جنوب)	نشان‌دهنده تأثیر تعیین‌کننده علمای شیعه بر قبض و بسط گسل دولت در جریان نهضت مشروطه و ضداستعماری مردم جنوب است.
عباس عاشوری‌نژاد (کتابخانه‌ای و اسنادی) ۱۳۹۲	بررسی تشخیص هویت قیام جنوب از منظر سرداران مجاهد بوشهر و تأثیر آن بر مبارزات ضداستعماری این منطقه در جنگ جهانی اول	قیام سه هویت انسانی ملی و مذهبی دارد. سرداران مجاهد بافهم نظری و یا تجربه خویش بر سطوح گوناگون هویت اجتماعی ایران آگاهی یافتند.
بهزاد رضایی‌فام و فرهاد رشنوبور (توصیفی - تحلیلی) ۱۳۹۱	شرح نقش و جایگاه واسموس در پیشبرد اهداف امپراتوری آلمان در جنگ جهانی اول در فارس	اینکه واسموس در برانگیختن انگیزه‌های ملی و مذهبی مردم جنوب نقش زیربنایی داشته است.
علی محمد طرفداری (توصیفی - تحلیلی) ۱۳۹۰	تاریخ‌نگاری ناسیونالیستی معاصر ایران و پایه‌گذاری اوهام تاریخی مقدس	دسته‌بندی دیدگاه‌های مختلف ملی‌گرایان و مقایسه آنها با تفاسیر دانشمندان دینی در دوره معاصر.
وحید کارگر جهرمی (توصیفی - تحلیلی) ۱۳۹۸	شرح زندگی و اندیشه سیاسی آیت‌الله سیدعبدالحسین لاری	این کتاب می‌کوشد با استفاده از منابع، زندگی و اندیشه سیاسی آیت‌الله لاری در مبارزه با استبداد و استعمار در عصر قاجار را مور بحث قرار می‌دهد.

نویسندگان، روش، سال پژوهش	نام اهداف	مهم‌ترین یافته‌ها
عبدالکریم مشایخی (تاریخی - تحلیلی) ۱۳۹۳	جایگاه روحانیت پوشهر در انقلاب مشروطیت و مقاومت برابر توطئه بیگانگان	کتاب ضمن بررسی مبارزات روحانیت پوشهر به رهبری سیدمرتضی اهرمی در قیام مشروطه و نقش مجاهدان، علل شکست قیام را ریشه‌یابی می‌کند.
محمدامیر شیخ‌نوری (کتابخانه‌ای و اسنادی) ۱۳۹۲	بررسی جنبش ضداستعماری جنوب با تکیه بر مبارزات علما	کتاب در پی بیان شاخص‌هایی از حضور علما از انقلاب مشروطیت تا جنگ جهانی اول و پس از آن همگامی آنها با نیروهای آزادیخواه ملی است.
احمد دشتی (توصیفی - تحلیلی) ۱۳۷۹	تحلیل جنبش جنوب ایران با تکیه بر مردم تنگستان و دموکرات‌های فارس	توصیفی بر شکل‌گیری قیام جنوب ایران بر پایه حرکت مردم تنگستان و حزب دموکرات فارس و بیان برنامه‌های این حزب در تحریک آزادیخواهان ارائه می‌دهد.

یافته‌های پژوهش‌های مذکور و سایر تحقیقات مشابه که با رویکردهایی متفاوت و از جمله «ملی - مذهبی» به قیام نگریسته‌اند، این حقیقت را روشن می‌سازند که «اعتقادات اسلامی» و «نگرش ملی‌گرایی» در کنار هم دو واقعیتی غیرقابل انکار در قیام بوده‌اند. با وجود این، پرسش‌های اساسی بی‌پاسخ باقی مانده‌اند؛ مانند اینکه: اولاً، ملی‌گرایی با کدام تعریف، عامل تأثیرگذار در قیام است: «ملی‌گرایی» به معنای «حس فطری»^{۱۸} که برانگیزاننده غیرت دفاعی انسان‌ها از درون است، یا آن ایدئولوژی ملی‌گرایی غیرفطری که دست‌ساخته منورالفرک‌های اروپایی در دوره قاجار بوده است؟^{۱۹} بر فرض اول، تعامل آن دو پدیده ملی و مذهبی با هم در درون قیام چگونه قابل تفسیر است؟ و مهم‌تر اینکه عوامل زمینه‌ای و عناصر ساختاری نهضت که تا حدی مغفول مانده‌اند، چه هویتی از قیام را نمایان می‌سازند؟

تحقیق پیش‌رو با تأکید بر هویت «مذهبی - ملی» قیام، این مسائل را با تأکید بر ساختار نهضت، بررسی می‌کند. نوآوری تحقیق حاضر نسبت به سایر مقالات در پرداختن به وجوه مذکور است و همچنین ارائه تقریر و تبیین موضوع و شرح فرایند داده‌های آن با استفاده از استراتژی «تحلیل مضمون».

۳. روش تحقیق

الف. روش‌های گردآوری داده‌ها

گردآوری داده‌ها به دو روش کتابخانه‌ای و مصاحبه صورت گرفته است. در روش کتابخانه‌ای با استفاده از مجموعه اسناد و کتب، مضامین مرتبط با اهداف پژوهش شناسایی شدند و در روش مصاحبه نیز مصاحبه‌هایی رودررو به تفصیل با طرح پرسش‌های باز، با معمران آگاه و افرادی از بازماندگان سرداران قیام برگزار شد که همه ضبط ویدئویی شده است.

۱۸. سیدمحمدحسین طباطبائی، تفسیر المیزان، ج ۳، ص ۲۱۲.

۱۹. علی‌محمد طرفداری، تاریخ‌نگاری ناسیونالیستی معاصر ایران، ص ۲۲۱.

ب. روش‌های تحلیل داده‌ها

تجزیه و تحلیل داده‌ها یعنی: فرایند تدوین، تنظیم، طبقه‌بندی، تلخیص و بیان مفهوم یا معنای انبوهی از داده‌های گردآوری شده که با کاهش آنها به صورت بخش‌های قابل کنترل و تفسیر آنها سروکار دارد^{۲۰} و در اینجا پس از آشنا شدن با داده‌ها و استخراج آنها با استراتژی «تحلیل مضمون»، فرایند کدگذاری در چارچوب قلمرو تحقیق آغاز گردید تا نوبت به قالب‌بندی مضامین و پس از آن ترسیم شبکه مضامین رسید. سپس با بازنگری صورت‌گرفته، مضامین تکراری و ناهمگون حذف گردید. پس از تحلیل مضامین، ۲۱۰ مضمون پایه ایجاد شدند که در قالب ۱۰ مضمون سازمان‌دهنده ترکیب یافت و در نهایت، در سه مؤلفه شناسایی و تبیین گردیدند.

ج. جامعه و نمونه

جامعه آماری دارای دو بخش بود: یکی شامل ۱۸ تن از نخبگان و تعدادی از معمران خبره که برای مصاحبه درباره قیام انتخاب شدند، و دیگری دربرگیرنده «متون یادداشت‌ها، اسناد و کتب مرتبط با موضوع». روش نمونه‌گیری به صورت هدفمند تا رسیدن به نقطه اشباع نظری انجام گرفت.

د. روایی و پایایی ابزار جمع‌آوری اطلاعات

برای حصول اطمینان از روایی پژوهش نیز مفاهیم و مضمون‌های به‌دست‌آمده به‌طور مستمر با داده‌ها، مقایسه گردید و تناسب آنها نسبت به یکدیگر ارزیابی شد. همچنین چند تن از استادان و خبرگان این حوزه کار بررسی و اظهارنظر درباره کدبندی‌ها و یافته‌ها را انجام دادند و دیدگاه‌های آنها نیز اعمال شد.

یافته‌های تحقیق

یافته‌ها برآمده از به‌کارگیری روش‌شناسی با اتخاذ رویکرد کیفی مبتنی بر روش «تحلیل مضمون» و ادبیات نظری پژوهش، درنهایت در قالب سه «مضمون سازمان‌دهنده» گروه‌بندی گردیدند که در این بخش، به‌مثابه یافته‌های پژوهش - به ترتیب - به هریک از این مضامین سازمان‌دهنده و پایه‌های آن به‌تناسب اهداف و سؤالات مقاله اشاره می‌شود:

۱. تجلی آموزه‌ها در زمینه‌های قیام

اولین مضمون سازمان‌دهنده پژوهش در پاسخ به این پرسش که کدام‌یک از آموزه‌های فرهنگی زمینه‌پیدایش هویت قیام دلبران جنوب شد؟ اشاره به تجلی آموزه‌ها در عوامل و زمینه‌های قیام با مضامین ذیل دارند که با شرحی متناسب در ادامه می‌آید:

الف. باورهای اسلامی مردم

یکی از عوامل ساختارشناسی نهضت‌ها، مطالعه شرایط فکری و زمینه‌های اعتقادی آنهاست؛ زیرا هر جنبشی اصولاً تابع یک ایدئولوژی است.^{۲۱} جهان‌بینی توحیدی بر پایه باورهای اسلامی، تأثیرات شگرفی در رفتارهای اختیاری انسان معتقد می‌گذارد که مهم‌ترین آنها یکی؛ قداست بخشیدن به آرمان‌ها و هدف‌های مکتب؛ و دیگری دمیدن روح تعهد و مسئولیت در مؤمنان است.^{۲۲} واقعه عاشورا و انقلاب کربلا بر این باورها شکل گرفت و الگویی جاودانه گردید؛ الگوی عملی که باورهای اسلامی را در زندگی مردم ترویج نمود و خصوصیات مقدس، جذاب و سعادت‌مند گردانید؛ همان خصلت‌های عزتمندی که به درستی در گفتار و کردار مجاهدان و فرماندهان جنبش جنوب قابل مشاهده است. نامه رئیس‌علی دلواری به محمدحسن مجتهد برازجانی یکی از آن نشانه‌هاست. در قسمتی از این نامه رئیس‌علی به مجاهد برازجانی می‌نویسد:

... قربانت گردم! درجه بهشت پیدا کردن و شربت شهادت را داوطلبانه خواستن باید همتی عالی و عزمی راسخ داشت. کسی که حکم سخت علما دیده باشد و حکم امام باشد و جنگ باشد و جنگ نکند، بهانه آن چیست؟^{۲۳}

ب. عشق و ارادت مردم به پاسداشت واقعه قیام سالار شهیدان

عنصر دیگری که نقش مؤثری در گسترش فرهنگ حسینی در قیام داشت، عشق و ارادت مردم به پاسداشت قیام عاشورا بود که به فرموده پیامبر اکرم ﷺ، «شهادت امام حسین و یارانش در دل‌های مؤمنان چنان حرارت و گرمایی انداخته که هرگز خاموش نمی‌شود.»^{۲۴}

حسین بن علی ﷺ، درس غیرت، مقاومت و ایستادگی به مردم داد و... ترس آنها را ریخت.^{۲۵} قیام جنوب حکایت این درس‌هاست.

واقعه عظیم عاشورا و ارادت مردم به پاسداشت آن، عنصری بنیادین در خیزش آتشین مردم جنوب بود. شعله آتش این انقلاب حسینی درس غیرت و مقاومت به مردم داد و ترس آنها را ریخت.^{۲۶} همچنین به همه آموخت که در مقابل ستم، در مقابل حکومت جائز چه باید کرد.^{۲۷}

۲۱. بروس کوئن، مبانی جامعه‌شناسی، ص ۴۰۴.

۲۲. مرتضی مطهری، مجموعه آثار، ج ۲، ص ۸۵.

۲۳. کاوه بیات، جنگ جهانی اول در جنوب ایران، ص ۱۱۷۰.

۲۴. سیدحسین طباطبایی بروجردی، جامع احادیث الشیعه، ج ۱۲، ص ۵۵۶.

۲۵. مرتضی مطهری، مجموعه آثار، ج ۳، ص ۵۹.

۲۶. همان.

۲۷. سیدروح‌الله موسوی خمینی، صحیفه امام، ج ۱۷، ص ۵۸.

سنت سوگواری و عزاداری بر شهادت امام حسین علیه السلام که از زمان شهادت آن حضرت از سوی امامان معصوم علیهم السلام بنا نهاده شد، در عصر قیام، موجب حفظ آرمان‌های دفاع و شهادت گردید. حسینیه «زائرعلی» در دلوار، حسینیه «کازرونی» در شهر بوشهر،^{۲۸} حسینیه «میرزا» در خورموج دشتی و حسینیه «رئیس محمد» در درازی دشتی، از پایگاه‌های پررونق عزاداری و حضور مردم در بحبوحه قیام جنوب و در هنگامه اشغال بوشهر توسط انگلیسی‌ها بودند.^{۲۹} رئیس‌علی در حسینیه پدرش - زائرمحمد - که پیوند تفکیک‌ناپذیری با عالم مجاهد، سیدعلیق‌تقی حسینی دشتی داشت،^{۳۰} تربیت یافت و مبارزی حسینی گردید.

علمای جنوب از فرصت وجود پاسداشت قیام سالار شهیدان استفاده کردند و کوشیدند مردم را در دفاع از ناموس، دین و وطن بسیج نمایند. حسینیه «سیدالشهداء» دلوار که انگلیسی‌ها آن را بمباران کردند^{۳۱} و همچنین آتش زدن مسجد «کورده» توسط عمال انگلیس^{۳۲} حکایت از خشم بیگانگان از این پاسداشت‌ها دارد.

ج. فعالیت حوزه‌های علمیه بومی

حوزه‌های علمیه و کلاس‌های درس علما و پیوستگی مدارس علمیه با جامعه، همواره از مهم‌ترین پایگاه نشر فرهنگ اسلام حسینی به‌شمار آمده است. این حوزه‌ها در مناطق گوناگون جنوب رونق داشته‌اند. سیدعبدالحسین لاری، از رهبران نهضت، پیشگام تأسیس حوزه‌های علمیه در مناطق حساس جنوب بود. او به همراه سایر علما، به تربیت شاگردانی مجاهد مبادرت ورزید.^{۳۳} مدرسان و علمای مجاهد شیراز، همچون جعفر محلاتی نیز از پیوند حوزه علمیه با مساجد به همراه طلبه‌ها، حداکثر بهره‌برداری را کردند تا کاروانی از مردم را به سمت خطوط مقدم مبارزه برآزجان بسیج نمایند.^{۳۴}

در منطقه دشتی بوشهر، سه حوزه علمیه وجود داشت که نقش زیادی در آگاهی مردم و هدایت قیام دلیران ایفا نمودند:^{۳۵} یکی «حوزه علمیه بردخون» که شیخ عبدالنبی بحرانی در اواخر عمر خود در بردخون (از توابع شهرستان دیر استان بوشهر) آن را بنا نهاد.^{۳۶} از این حوزه، شیخ عبدالنبی حکم جهاد

۲۸. عبدالکریم مشایخی، حاج سیدمحمدرضا کازرونی، ص ۲۱۹.

۲۹. محمدحسن نبوی، مجموعه مقالات قیام جنوب در جنگ جهانی اول، ص ۲۴۳.

۳۰. همان، ص ۲۴۳.

۳۱. موسی مطهری‌زاده، ناصر دیوان کازرونی به روایت اسناد، ص ۱۳۵.

۳۲. محمدتقی آیت‌اللهی، ولایت فقیه، ص ۱۶۰.

۳۳. محمدحسین رکن‌زاده آدمیت، فارس و جنگ بین‌الملل اول، ص ۵۷۹.

۳۴. همان، ص ۱۱۶.

۳۵. حبیب‌الله سعیدنیا، تاریخ تحولات سیاسی اجتماعات دشتی، ص ۲۹۹.

۳۶. علی بحرینی دشتی، فرزندان کردوان علیا، ص ۵۶.

صادر کرد و خالو حسین دشتی سردار جنوب و همراهان او بنا به فتوای ایشان راهی جنگ شدند.^{۳۷} دومی «حوزه علمیه میانخره» بود که توسط حاج سیدعلینقی حسینی دشتی در روستای «میانخره دشتی» احداث گردید. حاج سیدعلینقی نیز مردم را به جهاد و مبارزه دعوت نمود.^{۳۸} در بندر بوشهر، مسجد «کوفه» و مسجد «نو»، حوزه و پایگاه آموزش تعلیمات دینی و حضور مجاهدان به مدیریت بلادی بوشهری از رهبران قیام بودند.^{۳۹}

د. حضور مردمی و انقلابی علمای دین بین مردم

روحانیت آگاه و مبارز مظهر توجه، علاقه، ایمان و اعتقاد مردم است.^{۴۰} به قول شریعتی، «آنها پایگاهی هستند که وارث تاریخی سراپا زایش و خیزش و حامل فرهنگی قوی و غنی که ریشه در جان توده مردم دارد».^{۴۱} این امر موجب شده است که مردم با نگاهی مرجعیت‌محور همیشه برای رفع مشکلات اعتقادی و سیاسی و اجتماعی زندگی‌شان، خواهان حضور علمای دین در میان خود باشند.

دیولافوا/ در شرح خاطرات خود از ایران عصر قاجاریه، نوشته است:

علمای روحانی و پیشوایان مذهبی که عموماً آنها را «مجتهد» می‌گویند، همیشه در نزد ایرانیان مقام و منزلت بسیار عالی داشته و دارند. میان احترام و نفوذ علما در میان توده‌های اجتماعی، با تلاش علما برای حمایت از مردم در برابر ظلم و ستم کارگزاران حکومتی پیوند نزدیکی وجود داشت.^{۴۲}

درخواست مصرانه مردم شهر لار فارس، به فراخوانی عالم مجاهد سیدعبدالحسین لاری، از رهبران قیام جنوب،^{۴۳} همچنین درخواست مردم بوشهر از سیدعبدالله بلادی بوشهری (از شیراز) برای رهبری مردم در نهضت دلبران جنوب^{۴۴} در همین زمینه معنادار است. بنابراین روحیه مردمی علما در کنار آموزه‌های روشنگریشان، آنان را مرجع فرماندهان و مجاهدان ساخت.

آنچه تا اینجا گذشت، رهیافت‌های چهارگانه در مؤلفه مضامین سازمان‌دهنده پژوهش، یعنی «تجلی آموزه‌ها در عوامل و زمینه‌های فرهنگی» بود.

۳۷. عبدالمجید زنگویی، شعر دشتی و دشتستان، دفتر پنجم، ص ۱۳۴.

۳۸. غلامحسین بهرسي، نقش آقاسیدعلینقی تقی در قیام مردم جنوب، ص ۱۶۸.

۳۹. احمد دشتی، جنبش جنوب ایران با تکیه بر مردم تنگستان و دموکرات‌های فارس، ص ۲۶۶.

۴۰. سیدعلی حسینی خامنه‌ای، حوزه و روحانیت، ج ۱، ص ۱۶۵.

۴۱. ابوفردوسی، شریعتی و روحانیت، ص ۷۰.

۴۲. مادام ژان دیولافوا، سفرنامه ایران، کلد و شوش، ص ۱۵۲.

۴۳. علیرضا سیدکیاری، گلشن ابرار، ج ۲، ص ۵۳۱.

۴۴. قاسم یا حسینی، نگاهی به مبارزات و اندیشه‌های آیت‌الله سیدعبدالله بلادی، ص ۱۴۵.

۲. تجلی آموزه‌ها در مدیریت راهبردی روحانیت مبارز در قیام دلیران جنوب

دومین مضمون سازمان‌دهنده «تجلی آموزه‌ها در مدیریت راهبردی روحانیت در قیام» است که در پی پاسخ به پرسش «چگونگی تحقق راهبردهای مردمی علمای اسلام در سازمان‌دهی جنبش» است و مضامین به‌دست‌آمده ذیل را شرح می‌دهد:

الف. صدور فتوا

بسط نفوذ استعمار و تسلط روزافزون آن بر حیات سیاسی - اقتصادی جوامع اسلامی، فتوای علما مبتنی بر قاعده «نفی سبیل» و مقاومت مردمی مسلمانان را در پی داشت. در آستانه آغاز جنگ جهانی اول، مرجع تقلید آن عصر، سیدمحمدکاظم طباطبایی یزدی، در سال ۱۳۲۹ قمری، فتوایی مبنی بر جهاد با استعمار در همه سرزمین‌های اسلامی صادر کرد. همزمان با این فتوا، فتاوی مشترکی از سوی آیات عظام آخوند ملامحمدکاظم خراسانی، عبدالله مازندرانی، شیخ‌الشریعه اصفهانی و سیدمصطفی کاشانی در مقابله با تهاجم بیگانگان به سرزمین‌های اسلامی و تکلیف مسلمانان در این باره صادر شد.^{۴۵} اوج احکام علما در وجود مقابله با کفار اشغالگر در جریان جنگ جهانی اول شکل گرفت. در بخشی از فتوای جهادی سیدمحمدکاظم طباطبایی یزدی در جنگ جهانی اول آمده است:

در این ایام که... انگلیسی‌ها نیز نیروهای خود را در جنوب ایران پیاده کرده‌اند... بر عموم مسلمین از عرب و ایرانی وجوب است که خود را برای عقب راندن کفار از ممالک اسلامی مهیا سازند.^{۴۶}

به‌دنبال آن، مجتهدان جنوب نیز فتوا صادر کردند. سیدعبدالله بلادی بهبهانی دفاع از خاک وطن واجب نمود^{۴۷} و شیخ جعفر محلاتی جهاد را در چنین مواقعی فرض دانست.^{۴۸}

ب. حضور در جبهه و نظارت بر اردوگاه‌ها

علما در مبارزه، پیشاپیش مجاهدان، از شهر و روستا روانه خطوط مقدم جبهه‌ها شدند. نبرد آیت‌الله عبدالحسین لاری با مزدوران انگلیسی در قریه «کورده» لارستان،^{۴۹} حرکت جهادی سیدمرتضی علم‌الهدی اهرمی همراه با شهید رئیس‌علی دلواری در تصرف گمرک بوشهر،^{۵۰} و حضور شیخ جعفر محلاتی همراه با ۷۰۰ تن از مجاهدان مسلح در اردوگاه جهاد دشتستان،^{۵۱} از جمله مستندات متقن بر این حضور است. عبدالحسین لاری اندیشه و احساسات قلبی شهادت‌طلبی‌اش را در طریق فداکاری از ایران این‌گونه به فرماندهان بیان می‌دارد:

۴۵. محمدحسن کاوسی و نصرالله صالحی، جهادیه علما و مراجع عظام در جنگ جهانی اول، ص ۱۱۶.

۴۶. محمدحسن رجبی دوانی، مروری بر نقش علما در مبارزات ضداستعماری مردم جنوب، ص ۲۳۶-۲۴۴.

۴۷. احمد دشتی، جنبش جنوب ایران با تکیه بر مردم تنگستان و دموکرات‌های فارس، ص ۲۶۶.

۴۸. همان: ص ۱۳۷.

۴۹. محمدتقی آیت‌اللهی، ولایت فقیه، ص ۸۰.

۵۰. عبدالکریم شمایخی، جایگاه روحانیت در انقلاب مشروطیت، ص ۸۹.

۵۱. محمدحسین رکن‌زاده آدمیت، فارس و جنگ بین‌الملل اول، ص ۱۱۶.

در این داهیه عظماء، هجوم ابالیس انگلیس و صراخ و استغاثه اسلام و مسلمین والله و بالله... جهاد اکبر من جمیع الجهات به جمیع مراتب قلم و رقم و قدم، به جان و زبان و مال و حال، از قدیم تاکنون و تا آخر قطره خون ثابت‌القدم بوده و هستیم. ان شاء الله.^{۵۲}

بر مبنای تصدیق این حضور و مقاومت شهادت‌طلبانه تاریخ مبارزات ضداستعماری علما در جبهه‌هاست که امام خمینی^ع از آنها به‌عنوان «حماسه‌سازان همیشه جاویدی» یاد می‌کند که:

تا کشف حقیقت تفقه به پیش تاخستند و برای قوم و ملت خود منذران صادقی شدند که بندهند حدیث صداقتشان را قطرات خون و قطعات پاره پاره پیکرشان گواهی کرده است.^{۵۳}

ج. تدوین «نظامنامه»

منظور از «نظامنامه» و یا «اصول حرب»، مجموعه اصول و قواعدی است که شرح وظایف تمام مجاهدان را در اردوگاه‌های نبرد معلوم و آنها را به رعایت آن ملزم می‌ساخت. به‌دنبال اعلام فتوا، «نظامنامه» با ۱۱۰ بند تدوین شد. سیدعبدالله بلادی آن را به‌تفصیل در کتاب *لوائح و سوانح* خود آورده است.^{۵۴}

اصول و مفاد «نظامنامه» سه هدف اساسی را در نظام‌بخشی مجاهدان دنبال می‌کرد: اول. بسیج همگانی و ملی؛ دوم. دفاع مشروع (با تکیه بر ارزش‌های اسلامی)؛ سوم. سازمان‌دهی رزمی مجاهدان. در این رابطه، تعیین چارچوب شرعی جنگ (اصل ۲، ۳۱، ۳۴، ۷۷، ۸۲)، نظارت بر عملکرد شرعی فرماندهان (اصل ۱، ۶، ۴۱)، سوگند خوردن فرماندهان نزد روحانیان (اصل ۱۱ و ۹۳)، نظارت بر تقسیم غنائم (اصل ۳۸) و نظارت بر دارایی فرماندهان (اصل ۳۹)^{۵۵} اصولی هستند که ضمن شرح برخی از وظایف روحانیان، ملاک و ضابطه پای‌بندی به تعهدات قیام را در سایه ارزش‌های الهی روشن می‌سازند. برای نمونه، در ماده اول آورده شده است:

باید روحانیون به ریاست یک نفر که فی‌مابین خودشان انتخاب خواهد شد... ناظر بر فرمانفرمای کل باشند که اجرایی برخلاف قوانین شرع اسلامی به عمل نیاید.^{۵۶}

اصل ۴۴ هم اشاره دارد: «خائنین از اردوی اسلامی فوراً مأخوذ و محبوس شدی لدی الفراغ در مجلس استنطاق با حضور روحانیون مرخص یا مجازات می‌شوند.^{۵۷}

«نظامنامه» که با عبارت «ختم مواد یکصد و ده به نام مبارک علی^{علیه‌السلام}»^{۵۸} به پایان می‌رسد، نشانه‌ای دیگری از تأثیرات آموزه‌های اسلامی در این مقوله است.

۵۲. موسی مطهری‌زاده، ناصر دیوان کلزونی به روایت اسناد، ص ۱۵۱.

۵۳. سیدروح‌الله موسوی خمینی، صحیفه نور، ج ۲۱، ص ۸۸.

۵۴. عبدالله بلادی بوشهری، لوائح و سوانح، ص ۶۷-۷۴.

۵۵. همان، ص ۶۷-۷۴.

۵۶. همان، ص ۶۷.

۵۷. همان، ص ۷۰.

۳. تجلی آموزه‌ها در احکام مبارزه و رفتار مجاهدان

سومین مضمون سازمان‌دهنده «تجلی آموزه‌ها در اصول مبارزه و رفتار مجاهدان» است که در چهار پایه مضامین شکل گرفته است. یافته‌های این بخش در پی پرسشی است که خواهان واکاوی و شناخت تجلیات اصول و شاخص‌های اسلامی بر اردوگاه مجاهدان جنوب است. پایه‌های این مضامین عبارتند از:

الف. مساجد مرکز آموزش دین و اردوگاه تعلیمات نظامی

پایگاه و محل اصلی تجمعات و اردوگاه تعلیمات نظامی مجاهدان قیام جنوب، مساجد شهرها بود. مسجد «وکیل»، مسجد «نو» و مسجد «بردی» در شیراز، مسجد «نو» کازرون، مسجد «نو» بوشهر و مسجد «امام حسین علیه السلام» کورده چهارم در این شمارند. در سندی آمده است:

صحن مسجد «نو» مملو از جمعیت بود و عده آنها به دو هزار نفر می‌رسید و بعضی از آنها لباس نظام ملی و برخی کسوت معمولی در تن داشتند و حاج میرزا محمدباقر دستغیب بر منبر رفته بود و نطق می‌کرد و همه سراپاگوش بودند.^{۵۹}

در آنجا مجاهدان ضمن انجام اعمال عبادی خود، به آموزش نظامی می‌پرداختند و از آخرین اخبار و راهبردهای مقاومت توسط علما و فرماندهان مطلع می‌گشتند.

شیراز، مجاهدین مشغول مشق هستند و همه‌روزه در مسجد «نو» و مسجد «وکیل»، با حضور علما و سایر طبقات اجتماع نموده و نطق خطابه می‌خوانند.^{۶۰}

رکن‌زاده آدمیت که با مجاهدان و بازماندگان آن دوره قرین بوده، صفوف حماسی رزمندگان در صحن مسجد «نو» را این‌گونه به تصویر می‌کشد:

در هر معبر و رهگذر و مساجد و معابد، خاصه ساخت دل‌نشین و فضای عبرتین مسجد «نو» که از آثار و بنای سلاطین آل بویه است، صفوف و ستون‌ها از جوانان حساس، مسلح با تفنگ در کمال جسارت، با چشمانی مملو از شراره شجاعت و چهره‌ای مشحون از حماسه و فطانت و قیافه‌ای چون صبح روشن... سرودخوان در حرکت بودند.^{۶۱}

ب. مبانی فکری و اندیشه ولایت‌مدارانه فرماندهان جنوب

مطالعه خصوصیات فرماندهان در جهاد، فداکاری‌های مجاهدان صدر اسلام و قیامگرا را به یاد می‌آورد. از بارزترین این ویژگی‌ها می‌توان از اسلام‌خواهی و ولایت‌مداری آنها در تصمیمات جهادی ذکر نمود.

۵۸ همان، ص ۷۴.

۵۹ محمدحسین رکن‌زاده آدمیت، فارس و جنگ بین‌الملل اول، ص ۱۵۵.

۶۰ کاوه بیات، جنگ جهانی اول در جنوب ایران، ص ۲۳۷.

۶۱ محمدحسین رکن‌زاده آدمیت، فارس و جنگ بین‌الملل اول، ص ۲۸۹.

فرماندهان جنوب با مجتهدان و روحانیت مبارز، رابطه‌ای ولایت‌مدار داشتند. رئیس‌علی دلواری قدمی بدون فرمان، فتوا و یا مشورت علما بر نمی‌داشت. زمانی که مرحوم شیخ محمدحسین مجتهد برازجانی، معروف به «مجاهد»، اعلان جهاد داد، رئیس‌علی همچون اصحاب امام حسین علیه السلام، اعلام وفاداری و ازجان‌گذشتگی نمود.^{۶۲} یا هنگامی که صولت‌الدوله قشقایی فتوای جهاد لاری را دید، بر آن بوسه‌ای متواضعانه زد.^{۶۳} همچنین شیخ حسین چاه کوتاهی و زائر خضرخان تنگستانی دیگر سرداران نهضت در تلگرافی به علمای شیراز، عزم و اراده‌شان بر یاری اسلام و اجابت عاشقانه استغاثه مسلمانان را تا آخرین نفس اعلام می‌دارند.^{۶۴} این‌همه نشانه این ویژگی برجسته است.

علاوه بر این، سرداران در گسترش آموزش و ترویج معارف قرآن در مکتب‌خانه‌ها همتی عالی داشتند و از طلبه‌ها و همچنین مدارس علمیه در مناطق خویش، حمایت جدی مالی و معنوی به‌عمل می‌آوردند. نگارنده در دیدار با مرحوم حاج میرزا احمد گنجه‌ای، فرزند آیت‌الله ملامحسن گنجه‌ای، یکی از فقها و رهبران روحانی مقاومت در دشتی درباره خالو حسین، از سرداران قیام، پرسیدم که آیا ایشان با مدارس علمیه و طلبه‌ها ارتباط داشت؟ ایشان تأیید کرد. پرسیدم: گفته شده که برای ادامه تحصیل شما، ایشان پشتیبانی مالی به‌عمل آورده است؟ فرمود: بله، از من و دیگر طلبه‌ها حمایت می‌کرد.^{۶۵} از این قبیل مستندات فراوان است.

ج. قوانین حاکم بر اردوگاه

از دیگر شاخص‌های تأثیرپذیری اردوگاه مجتهدان از اسلام، حاکم بودن قوانین اسلامی بر اوضاع و احوال اردوگاه است. از جمله مستندات این ادعا، همان «نظامنامه» و یا «اصول حرب» است که سیدعبدالله بلادی آن را تدوین نمود.^{۶۶} اطلاق «لشکر اسلام» به مدافعان دلاور جنوب در اصول ۶۹ و ۷۰ و ۷۱ و ۷۲ و ۷۳ و اطلاق «اردوگاه اسلام» به پادگان‌های استقرار رزمندگان در اصول ۷۵ و ۷۶ و ۷۷ و ۷۸ و ۷۹ و ۸۰ حکایت از این شاخص دارد. برای نمونه، در اصل ۷۷ آمده است: «اردوی اسلام باید هیچ‌وقت ترک واجبات دینی خود ننماید، بخصوص صوم و صلاة».^{۶۷} نیز در اصول ۳۳ و ۳۷ و ۳۴ که مربوط به نحوه برخورد فرماندهان و مجتهدان با اسیران است، قتل، اذیت، توهین و غارت اسرا شرعاً ممنوع اعلام شده است.^{۶۸}

۶۲ همان، ص ۲۵۸.

۶۳ محمدتقی آیت‌اللهی، ولایت فقیه، ص ۸۵.

۶۴ کاوه بیات، جنگ جهانی اول در جنوب ایران، ص ۲۲۲.

۶۵ مصاحبه نگارنده با احمد گنجه‌ای، قم، ۱۳۸۶.

۶۶ عبدالله بلادی بوشهری، لویج و سوانج، ص ۷۷-۶۷.

۶۷ همان، ص ۷۰-۶۹.

۶۸ همان، ص ۶۹.

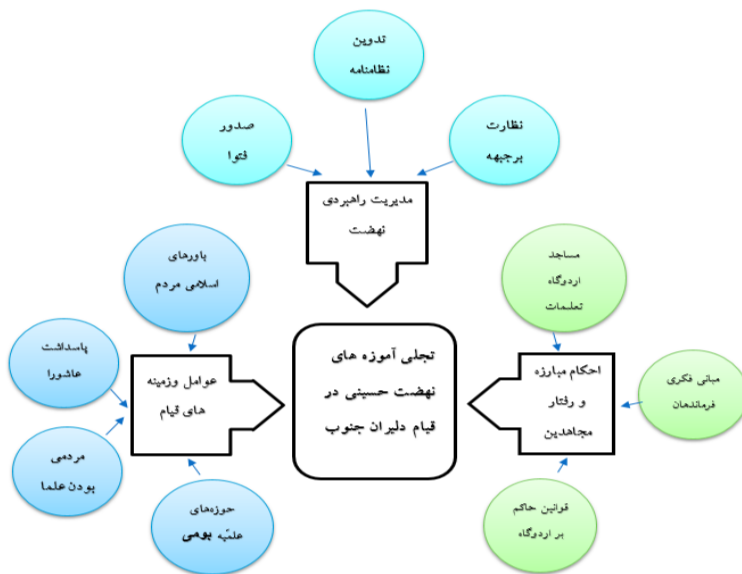
علاوه بر آن، شواهدی وجود دارد که بر اسلامی بودن خصوصیات روحی و اخلاقی رزمندگان در اردوگاه‌ها و در هنگامه هجوم به سنگرهای انگلیسی‌های گواهی می‌دهد. در این زمینه ذکر القاب اسلامی و خصوصیات اخلاقی و اعتقادی مجاهدان با عبارتی همچون «سالار دین»، «سردار اسلام»،^{۶۹} «ناصر دین»،^{۷۰} «ازجان گذشته و فدایی اسلام»^{۷۱} و «مجاهدین غیور اسلام»^{۷۲} و همچنین برگزاری مراسم قرآن و دعا، ذکر مستمر صلوات و تکبیر، فریاد شعارهای حماسی مجاهدان در میدان آمادگی،^{۷۳} آغاز عملیات‌ها با توکل به خدا و شعار کوبنده «الله اکبر» علیه دشمن کافر، نمونه‌هایی دیگر از آن شواهد است.

در بخشی از مکتوبه شیخ محمدحضر محلاتی، از رهبران جهاد، به علمای شیراز آمده است:

در شب ۲ صفر که آخرین عده داوطلب عبارت از پنجاه نفر زاندارم و همین مقدار تنگستانی و چاه‌کوتاهی هست، بر تسخیر سبزآباد، عمارت قونسولگری و مرکز حکومت نظامی انگلیس گماشته، افق را از صدای تکبیر و «یا علی» مملو ساخته، حمله قومی به مرکز اردو کفار افکنده...^{۷۴}

آری، حرکت سازمان‌یافته جنبش جنوب پایه‌ریزی شد. نمودار ذیل نیز این فرایند را ترسیم می‌نماید.

شبکه مضامین «تجلی آموزه‌های نهضت حسینی در هویت ضد استعماری قیام دلبران جنوب ایران»

۶۹. کاوه بیات، جنگ جهانی اول در جنوب ایران، ص ۲۸۰.

۷۰. موسی مطهری‌زاده، ناصر دیوان کارزونی به روایت اسناد، ص ۱۵۴.

۷۱. کاوه بیات، جنگ جهانی اول در جنوب ایران، ص ۱۵۹.

۷۲. همان، ص ۲۲۲.

۷۳. محمدحسین رکن‌زاده آدمیته، فارس و جنگ بین‌الملل اول، ص ۹۴.

۷۴. همان، ص ۲۴۰.

۳. واکاوی انتقادی دیدگاه‌های دیگر

یافته‌های تحقیق در بیان خاستگاه اصلی و جایگاه قیام، روشن ساخت که قیام دلیران جنوب براساس هویتی اسلامی شکل گرفته است. اکنون در این بحث، به مقایسه این یافته‌ها با سه نگرش و دیدگاه دیگر که علت و ماهیت قیام جنوب را «شورش فرصت‌طلبان و ارادل»، «تحریک آلمان‌ها» و «ناسیونالیسم باستان‌گرا» می‌دانند، به اجمال اشاره می‌شود:

الف. مطالعات نشان می‌دهند که دسته‌ای (برخی انگلیسی‌ها و طرفداران آنها) این قیام را شورشی شورورانه معرفی نموده‌اند. انگلیسی‌ها در شرایطی که حضور خود را دفاع از استقلال ایران و جلوگیری از هرگونه جنگ و شورش وانمود کردند، حرکت دلیران را شورش عده‌ای از دزدان و اشرار قبایل و عشایری نامیدند که با تطمیع و تحریکات بیگانه برای تخریب به شهر روانه گشته‌اند.^{۷۵} در تأثیرپذیری از این نگرش، ملک‌الشعرای بهار، استقلال حرکت سرداران جهاد، کسانی همچون شیخ حسین خان چاه کوتاهی علیه انگلیسی‌ها را شورش و غائله‌ای ضدملی و علیه دولت مرکزی خوانده است.^{۷۶}

این تحلیل و تفسیر، چنان که برخی نوشته‌اند: «از فهم و درک حقیقت پاک به دورافتاده است».^{۷۷} انگلیسی‌ها خود را ملاک حق و ملت برتر شناخته، با برخوردی دوگانه، هر خان و والی وابسته‌ای را که همفکر و حامی و همراهشان بوده، ستودند؛ به کسانی همچون فرمانفرما، قوام‌الملک و حیدرخان لقب داده‌اند و مستمری عطا کردند و «قهرمان صلح» خواندند و نشان امپراتوری بخشیدند.^{۷۸} در مقابل، مخالفان انگلیس و مبارزان استقلال طلب را به دزدی و شرارت متهم ساختند.^{۷۹}

باید از این گروه پرسید: پلیس جنوب با چه هدفی در ایران تشکیل شد؟ آیا به دفاع از امنیت ایران بود؟ یا نقض بی‌طرفی و آشوب در ایران؟ اگر امنیت ایران بود، چرا این کار خشم جمیع مردم باغیرت ایران، از هر قبیله و طایفه‌ای را برافروخت؟ و موجب شد که ملت ایران به واکنش‌های شدیدی علیه آن دست بزند و قشقایی‌ها به رهبری صولت‌الدوله قشقایی، گسترده‌ترین رویارویی را با پلیس جنوب در ایالت فارس نشان دهند؟^{۸۰}

۷۵. محمدحسین رکن‌زاده آدمیت، فارس در جنگ بین‌الملل اول، ص ۶۲

۷۶. محمدتقی بهار، تاریخ مختصر احزاب سیاسی؛ انقراض قاجاریه، ص ۵۳.

۷۷. علیمیراد فراشبندی، گوشه‌ای از تاریخ انقلاب مسلحانه مردم مبارز تنگستان، ص ۷.

۷۸. کاوه بیات، جنگ جهانی اول در جنوب ایران، ص ۱۱۵.

۷۹. محمدحسین رکن‌زاده آدمیت، دلیران تنگستانی، ص ۳۸۸.

۸۰. محمد حسن‌نیا، واکنش ایرانی‌ها به تشکیلات پلیس جنوب در منطقه فارس و دیگر جاه‌ها، ص ۹۳.

به گفته بلادی، از رهبران جنبش جنوب، آیا واقعاً جز غارتگری، چه اندیشه‌ای بریتانیایی‌ها را به اشغال بندر بوشهر تحریک نمود و بیرق منحوس صلیب را در شهر اسلام به‌جای پرچم ایران نصب کردند؟^{۸۱}

ب. علت دیگری که برای قیام جنوب بیان شده (و البته می‌تواند با تحلیل قبلی نیز قابل جمع باشد) نفوذ و تحریک آلمان‌هاست. طبق این نگاه، ورود سازمان‌یافته هیأت نظامی و تبلیغی آلمان‌ها در نقاط گوناگون ایران، موجبات اصلی ظهور قیام علیه قوای انگلیسی را فراهم آورد^{۸۲} در جنوب ایران، مأموریت انجام این تحریک بر عهده فردی به نام واسموس قرار گرفت. اوکانر، سرکنسول انگلیس، می‌نویسد: «این دسیسه در جنوب ایران، کار دوست دیرینه ما واسموس بود».^{۸۳}

برخی والیان و صاحب‌منصبان ایرانی نیز به این القاعات دامن می‌زدند. در دستخطی از حکومت بوشهر به وزارت خارجه انگلیس، به‌طور واضح بیان شده است: «انقلاب دشتستان به‌واسطه اقدامات واسموس و سایر رفقای آلمانی و اشرار ایرانی به وجود آمده است».^{۸۴}

مورخ‌الدوله سپهر نیز در کتاب *تاریخ ایران در جنگ بزرگ ۱۹۱۸-۱۹۱۴*، قیام رادمردان جنوب را صرفاً نتیجه کمک‌های مالی و نقشه واسموس خوانده است.^{۸۵} در بیان جزئیات این نگاه، برخی گفته‌اند: این واسموس بود که توانست ائتلافی بین چهار تن از خان‌های عشایری ایجاد کند.^{۸۶} غفوری با نظر به این نگرش، اشاره دارد که واسموس در بوشهر با کمک سلاح‌های جدید و بسیج هزاران تن از عشایر منطقه، به‌ویژه تنگستانی‌ها و دشتستانی‌ها، جنگ را علیه انگلیس آغاز کرد.^{۸۷}

رضایی فام می‌گوید: واسموس در برانگیختن انگیزه‌های ملی مردم جنوب نقش زیربنایی داشته است.^{۸۸}

اما به‌رغم نقش آلمان‌ها در دشمنی با انگلیس، اسناد و شواهد برخلاف تحلیل فوق است:

اولاً، بنا به شواهد تاریخی، خوانین تنگستانی، زائر خضرخان و شیخ حسین‌خان چاه کوتاهی، خیلی قبل از ورود واسموس به اهرم درصدد حمله به اجنبی بودند. در آن زمان واسموس بین بوشهر و شیراز متواری و از دست انگلیسی‌ها فراری بود و اصلاً در منطقه حضور نداشت^{۸۹} تا آغازگر قیام باشد.

۸۱ عبدالله بلادی بوشهری، لویج و سوانج، ص ۲۲.

۸۲ علیرضا ملایی توانی، جنگ جهانی اول، آلمان‌ها و رخنه در ساختار اجتماعی و سیاسی ایران، ص ۳۶-۳۳.

۸۳ فردریک اوکانر، از مشروطه تا جنگ جهانی اول، ص ۷۹۷.

۸۴ بهروز قطعی، اسناد جنگ جهانی اول در ایران، ص ۱۳۰.

۸۵ مورخ‌الدوله سپهر، ایران در جنگ جهانی بزرگ ۱۹۱۸-۱۹۱۴، ص ۷۷-۷۹.

۸۶ داگوبرت فن میکوش، واسموس، ص ۷۶۶.

۸۷ علی غفوری، تاریخ جنگ‌های ایران از مادها تا به امروز، ص ۴۵۳.

۸۸ بهزاد رضایی فام و فرهاد رشنویور، نقش و جایگاه واسموس در پیشبرد اهداف امپراتوری آلمان، ص ۸۷.

۸۹ کاوه بیات، جنگ جهانی اول در جنوب ایران، ص ۳۵.

ثانیاً، خوانین مبارزی همچون زائر خضرخان، تاجرانی توانا و متمول بودند^{۹۰} و بندر بوشهر نیز که در دوره قاجار بندر اصلی خلیج فارس و ایران به حساب می‌آمد، یکی از مراکز اصلی تجارت اسلحه به‌شمار می‌رفت.^{۹۱} چون هدف مجاهدان انگیزه مالی نبود، رشوه و ترغیبات فراوان مالی انگلیسی‌ها هیچ‌گاه سرداران را تسلیم تضمینات آنها نمود، بلکه خشمشان را بر دشمن مضاعف ساخت.^{۹۲}

ثالثاً، قیام‌های جنوب قبل از مقطع مورد بحث رخ داده و این ناقص دیگر این نظریه است. انگلیسی‌ها تا جنگ جهانی اول، سه بار به بوشهر هجوم آوردند^{۹۳} و در هر بار این دلیران تنگستان بودند که از آب‌و‌خاک میهن خویش دفاع نمودند. آیا آن موقع نیز هیأت متنفذ آلمانی و مأموران آنها عامل تحریک و پایداری مردم گشتند؟

ج. تحلیل سوم ارائه شده از علت و ماهیت قیام جنوب ناسیونالیسم باستان گراست. ارکان این نظر را دو پدیده «وطن‌پرستی» و «باستان‌گرایی» ایران تشکیل می‌دهد که از آن به «ناسیونالیسم جدید» نیز تعبیر شده است. رکن‌زاده آدمیت و فرانسبندی از جلوداران این نظریه هستند. آنها گویند: «آنچه مردم را دچار انقلاب روحی عجیب و وصف‌ناپذیر ساخت، وطن‌پرستی و ناسیونالیسم جدید بوده است که به‌عنوان گردش روح ایران باستان در خطه دشتستان»^{۹۴} از آن می‌توان یاد کرد.

«ناسیونالیسم جدید» یا «ملی‌گرایی مبتنی بر باستان‌گرایی» نوعی ایدئولوژی است که از دوره قاجار و توسط شخصیت‌های منورالفکری همچون آخوندزاده، طالبوف تبریزی، میرزا آقاخان کرمانی و جلال‌الدین میرزا قاجار، بر سه پایه «باستان‌شناسی»، «زرتشت» و «مخالفت با اسلام» پایه‌ریزی شد و با حمایت اروپاییان در ایران شکل گرفت و رواج یافت.^{۹۵}

اما این با آن حس فطری درونی انسان‌هایی که می‌شناسیم،^{۹۶} متفاوت است. تبیین قیام با این ایدئولوژی، ستیزه با اعتقادات مذهبی عامه مردم و چشم‌پوشی از فرهنگ و تمدن اسلامی ۱۴۰۰ ساله ایرانی است که با تمام وجود با آن زندگی کرده‌اند و این به دور از حقایقی است که در صحنه‌های گوناگون قیام جنوب عینیت یافته و در بخش‌های قبلی نوشتار حاضر، به نمونه‌هایی از آنها اشاره شد. البته در این زمینه می‌توان به منابع

۹۰. محمدحسین رکن‌زاده آدمیت، دلیران تنگستانی، ص ۶۷.

۹۱. علی شهوند و مهدی اسدی، عوامل مؤثر بر قاچاق اسلحه در خلیج فارس و بندر بوشهر، ص ۱۲۳.

۹۲. علیمیراد فرانسبندی، گوشه‌ای از تاریخ انقلاب مسلحانه مردم مبارز تنگستان، ص ۲۲.

۹۳. محمدحسن نبوی، جنبش روحانیون در قیام ضداستعماری مردم جنوب، ص ۲۰۸.

۹۴. علیمیراد فرانسبندی، گوشه‌ای از تاریخ انقلاب مسلحانه مردم مبارز تنگستان، ص ۱۸.

۹۵. علی‌محمد طرفقاری، تاریخ‌نگاری ناسیونالیستی معاصر ایران، ص ۲۲۱.

۹۶. سیدمحمدحسین طباطبائی، تفسیر المیزان، ج ۳، ص ۲۱۲.

دیگری نیز مراجعه کرد که انگیزه‌ها و نمادهای اسلامی قیام را روشن ساخته‌اند. دو کتاب، **جایگاه روحانیت در انقلاب مشروطیت**، اثر عبدالکریم مشایخی و **جنبش ضد استعماری جنوب**، اثر محمد امیرنوری، بیش از دیگر منابع به این نمادها اشاره کرده‌اند. همچنین مقالات ارزشمندی نگارش یافته که برای نمونه می‌توان به مقاله «مروری بر نقش علما در مبارزات ضد استعماری مردم جنوب»، اثر محمدحسن رجبی اشاره نمود (ر. ک. به جدول ۱ در صفحات قبل).

یافته‌های این دسته عمدتاً مبتنی بر توصیف شرایط موجود و توضیح حوادث و یا معرفی نقش مبارزات روحانیت در قیام است که غالباً در سایه حرکت ملی‌گرایی یا در کنار آن تفسیر می‌شود. این در حالی که است ظهور غیرت ملی‌گرایی ناشی از بیداری فطرت دینی و عقلی است، نه چیزی جدای از آن. **عباس عاشوری‌نژاد** در مقاله‌اش با عنوان «تشخیص هویت از منظر سرداران مجاهد و تأثیر آن بر مبارزات ضد استعماری این منطقه در جنگ جهانی اول»، در قیام، به ظهور سه نوع هویت در عرض و مستقل از هم اشاره می‌کند: «انسانی»، «ملی» و «مذهبی». اما اینکه عامل و ریشه بیداری سرداران و مردم در پی بردن به این هویت‌ها چیست؟ او بیان می‌دارد که «سرداران مجاهد بوشهر یا براساس فهم تئوریک و یا به تجربه و یا ترکیبی از هر دو، به نقطه درک درست از کار خویش رسیده‌اند».^{۹۷}

یافته‌های پژوهش حاضر ضمن تأکید بر وجود جایگاه مقدس عناصر ملی و انسانی، جملگی را مرهون توجه مردم و رهبران نهضت به تعالیم و معارف اسلامی و تمسک به الگوهای عملی اهل بیت (ع)، همچون قیام عاشورا می‌دانند. بنابراین، قیام دلبران جنوب حماسه‌ای، نه ملی - مذهبی و نه برخاسته از باورهای ایدئولوژی ناسیونالیستی خودساخته، یا برنامه‌ای متکی بر قدرتهای خارجی، و یا از سر فرصت‌طلبی، بلکه نهضتی مستقل و ضد استعماری با هویتی «مذهبی - ملی» بود؛ آن حس ملی‌گرایی که در کامل‌ترین و کارآمدترین شکل خود، تابعی عالی از آموزه‌های اسلامی است.

نتیجه‌گیری

بنا بر تجزیه و تحلیل یافته‌های پژوهش و مقایسه آنها با تفاوت‌ها و تشابه‌های سایر پژوهش‌ها، این نتیجه به دست می‌آید:

قیام دلبران جنوب جنبشی مردمی، مستقل، رهایی‌بخش، هدفمند و برخوردار از رهبرانی عالم و بیدار و مبتنی بر الگوهای مقاومت، دارای هویتی «مذهبی - ملی» و با اصول و باورهای ریشه‌دار اسلامی بوده است.

سرداران مجاهد جنبش ضد استعماری جنوب تعلیم‌یافتگانی از مکتب عاشورا و سیاستمدارانی آگاه به زمان بودند که در پرتو رهبری دینی در راه حفظ اسلام و دفاع از وطن، جانفشانی نمودند.

شواهد به دست آمده نشان می‌دهد که مؤلفه‌های اساسی هویت جنبش در ابعاد، زمینه‌ها و شرایط فکری و فرهنگی قیام، مدیریت راهبردی و همچنین در احکام و اصول مبارزه حاکم بر اردوگاه مجاهدان، همه متأثر از آموزه‌های فرهنگ شیعی بوده‌اند که نمایی جامع و کامل از فرهنگ نجات‌بخش اسلام ناب است. رهبران قیام جنوب به خوبی نشان دادند که می‌توان در سخت‌ترین شرایط، با تمسک به آموزه‌های سیاسی - اجتماعی دین اسلام، انگیزه‌های ملی و دینی مردم را برانگیخت و با ایجاد قیامی شهادت‌طلبانه، مرزهای ملی و ناموس انسانی را در برابر متجاوزان حفظ نمود.

جلوه آموزه‌های حسینی در هویت اسلامی قیام دلبران جنوب که پس از فاصله قرن‌ها با واقعه ستم‌ستیزانه کربلا رخ داد، این باور را تأیید می‌کند که آموزه‌های اسلامی و فرهنگ عاشورا در هر دوره‌ای که در زندگی اجتماعی مردم تجلی یابد، موجب برانگیختگی غیرت دینی و ملی و بیداری وجدان عمومی می‌شود.

منابع

- ابراهیمی‌پور، قاسم و عباس عالی‌زاده، «گسل دولت - ملت در تاریخ ایران و نسبت روحانیت با آن مطالعه موردی ضداستعماری جنوب»، ۱۳۹۴، *اسلام و مطالعات اجتماعی*، دوره سوم، ش ۲، ص ۵۱-۶۲.
- ادوارد براون، انقلاب ایران، مترجم، احمد پژوه، تهران، معرفت، ۱۳۲۸.
- اربلی، علی بن عیسی، *کشف الغمه*، ترجمه علی بن حسن زواره‌ای، تهران، اسلامیه، ۶۸۷ ق.
- اوکاتر، فردریک، *از مشروطه تا جنگ جهانی اول*، ترجمه حسن زنگنه، تهران، شیرازه، ۱۳۷۶.
- آبراهامیان، یرواند، *ایران بین دو انقلاب*، ترجمه احمد گل محمدی، تهران، نشر نی، ۱۳۹۷.
- آیت‌اللهی، محمدتقی، *ولایت فقیه زیربنای فکری مشروطه مشروعه*، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۳.
- باتامور، تام جامعه‌شناسی سیاسی، مترجم، منوچهر صبوری کاشانی، تهران، کیهان، ۱۳۶۶.
- بحرینی دشتی، علی، *فرزندگان کردوان علیا*، قم، بین‌الحرمین، ۱۳۸۷.
- بختیاری، محمد و مهدی فرجی، «بررسی تطبیقی واکنش علما و روحانیان ایران به اشغال کشور در جنگ جهانی اول و دوم»، ۱۳۹۸، *تشیع‌شناسی*، ش ۶۸ ص ۷-۳۲.
- بلادی بوشهری، عبدالله، *لویح و سوانح*، بوشهر، علوی، ۱۳۷۳.
- بهار، محمدتقی، *تاریخ مختصر احزاب سیاسی؛ انقراض قاجاریه*، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۳.
- بهرسی، غلامحسین، «نقش آقا سیدعلیق‌تقی نقی در قیام مردم جنوب علیه استعمار»، در: *مجموعه مقالات دومین همایش دئستی در آینه تاریخ*، تهران، رسانش، ۱۳۹۲.
- بیات، کاوه، *اسناد و مدارک جنگ جهانی اول در جنوب ایران*، بوشهر، علوی، ۱۳۷۳.
- جعفری، محمدتقی، *امام حسینؑ شهید فرهنگ پیشروانسانیت*، چ یازدهم، تهران، مؤسسه تدوین و نشر آثار علامه جعفری، ۱۳۸۹.
- جعفری، یعقوب، *تفسیر کوثر*، قم، هجرت، ۱۳۷۶.
- حرعاملی، محمدبن حسن، *تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه*، قم، آل‌البیته، ۱۴۰۴ ق.
- حسن‌نیا، محمد، «واکنش ایرانی‌ها به تشکیلات پلیس جنوب در منطقه فارس و دیگر جاها»، ۱۳۹۱، *مطالعات تاریخی*، سال نهم، ش ۲۸، ص ۷۴-۹۵.
- حسینی خامنه‌ای، سیدعلی، *حوزه و روحانیت در آئینه رهنمودهای مقام معظم رهبری*، قم، سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۵.
- حسینی زبیری، مرتضی تاج العروس من جواهرالقاموس، بیروت، دارالفکر، ۱۴۱۴ ق.
- دشتی، احمد، *جنبش جنوب ایران با تکیه بر مردم تنگستان و دموکرات‌های فارس*، قم، چاپخانه بهمن، ۱۳۷۹.
- رجبی دوانی، محمدحسن، «مروری بر نقش علما در مبارزات ضداستعماری مردم جنوب»، در: *مجموعه مقالات کنگره ملی شهید رئیس‌علی دلواری*، قم، موعود اسلام، ۱۳۹۲.
- رضایی فام، بهزاد و فرهاد رشنوبور، «نقش و جایگاه واسموس در پیشبرد اهداف امپراتوری آلمان در جنگ جهانی اول در فارس»، ۱۳۹۱، *پژوهش در تاریخ*، ش ۶ ص ۶۹-۸۹.
- رکن‌زاده آدمیت، محمدحسین، *دلبران تنگستانی*، تهران، اقبال، ۱۳۵۷.
- ____، *فارس و جنگ بین‌الملل اول*، تهران، اقبال، ۱۳۵۷.
- زنگویی، عبدالمجید، *شعر دئستی و دئستانان*، تهران، روز، ۱۳۶۴.
- ژان دیولافو، مادام، *سفرنامه ایران، کلد و شوش*، ترجمه همایون فرهوشی، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۷۱.
- سپهر، مورخ‌الدوله، *ایران در جنگ جهانی بزرگ ۱۹۱۸-۱۹۱۴*، تهران، ادیب، ۱۳۶۲.
- سعیدنیا، حبیب‌الله، *تاریخ تحولات سیاسی اجتماعات دئستی*، قم، موعود اسلام، ۱۳۸۳.

سفیری، فلوریدا، *بلیس جنوب ایران: اس بی آر*، ترجمه منصوره اتحادیه (نظام مافی) و منصور جعفری فشارکی (رفیعی)، تهران، تاریخ ایران، ۱۳۶۴.

سیدکباری، علیرضا، *گلشن ابرار ۲*، قم، پژوهشکده باقرالعلوم، ۱۳۸۶.

شهوند، علی و مهدی اسدی، «عوامل مؤثر بر قاجاق اسلحه در خلیج فارس و بندر بوشهر طی سال‌های قبل از جنگ جهانی اول (۱۲۹۷-۱۳۳۱ق)»، *پژوهشنامه تاریخ‌های محلی ایران*، ش ۱۶، ص ۱۲۳-۱۴۲.

شیخ‌نوری، محمدمامیر، *جنبش ضد استعماری جنوب؛ مبارزات آیت‌الله بلائی بوشهری در جنگ جهانی اول علیه انگلستان*، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۲.

طباطبایی بروجردی، سیدحسین، *جامع احادیث الشیعه فی احکام الشریعه*، قم، المهر، ۱۳۸۰.

طباطبائی، سیدمحمدحسین، *تفسیر المیزان*، تهران، رجا، ۱۳۷۹.

طرفداری، علی محمد، «تاریخ‌نگاری ناسیونالیستی معاصر ایران و پایه‌گذاری اوهام تاریخی مقدس»، *سوره اندیشه*، ش ۵۱، ص ۲۱۹-۲۲۵.

عاشوری‌نژاد، عباس، «بررسی تشخیص هویت قیام جنوب از منظر سرداران مجاهد بوشهر و تأثیر آن بر مبارزات ضد استعماری این منطقه در جنگ جهانی اول» در: *مجموعه مقالات کنگره ملی شهید رئیس‌علی دلواری*، قم، موعود اسلام، ۱۳۹۲.

غفوری، علی، *تاریخ جنگ‌های ایران از مآدا تا به امروز*، تهران، اطلاعات، ۱۳۸۸.

فراشبندی، علیمراد، *گوشه‌ای از تاریخ انقلاب مسلحانه مردم مبارز تنگستان، دشتی و دشتستان علیه استعمار*، تهران، انتشار، ۱۳۶۲.

فن میکوش، داگوبرت، *واسموس*، ترجمه کیکاووس جهان داری، تهران، شهاب ناقد، ۱۳۸۳.

قطبی، بهروز، *اسناد جنگ جهانی اول در ایران*، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۰.

کارگر جهرمی، وحید، *شرح زندگی و اندیشه سیاسی آیت‌الله سیدعبدالحسین لاری*، تهران مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۹۸.

کاوسی، محمدحسن و نصرالله صالحی، *جهادیه علما و مراجع در جنگ جهانی اول*، تهران، وزارت امور خارجه، ۱۳۷۶.

کرمانی، ناظم‌الاسلام، *تاریخ بیداری ایرانیان*، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۱.

کوئن، بروس، *مبانی جامعه‌شناسی*، ترجمه و اقتباس غلامعباس توسلی و رضا فاضل، تهران، سمت، ۱۳۷۶.

مشایخی، عبدالکریم، جایگاه روحانیت در انقلاب مشروطیت، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۳.

_____، *حاج سیدمحمدرضا کازرونی*، تهران، صفحه سفید، ۱۳۹۴.

مطهری، مرتضی، *مجموعه آثار*، تهران، صدرا، ۱۳۸۷، ج ۲.

_____، *مجموعه آثار*، تهران، صدرا، ۱۳۸۷، ج ۱۷.

مطهری‌زاده، موسی، *ناصر دیوان کازرونی به روایت اسناد*، تهران، کازرونیه، ۱۳۸۳.

ملایی توانی، علیرضا، «جنگ جهانی اول، آلمان‌ها و رخنه در ساختار اجتماعی و سیاسی ایران»، *تاریخ معاصر ایران*، ش ۳، ص ۴۸-۲۵.

موسوی خمینی، سیدروح‌الله، *صحیفه نور*، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۸.

_____، *صحیفه امام*، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۸۵.

موسوی، محمدصادق و همکاران، فرهنگ عاشورا، تهران، انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۸۶.

نبوی، محمدحسن، «جنبش روحانیون در قیام ضد استعماری مردم جنوب»، در: *مجموعه مقالات قیام جنوب در جنگ جهانی اول*، بوشهر، علوی، ۱۳۷۳.

ورداسبی، ابودر، *شریعتی و روحانیت*، تهران، ابودر، ۱۳۶۰.

هومن، حیدرعلی، *راه‌نمای علمی در پژوهش کیفی*، تهران، سمت، ۱۳۸۱.

یاحسینی، قاسم، *نگاهی به مبارزات و اندیشه‌های آیت‌الله سیدعبدالله بلائی بوشهری*، بوشهر، شروه، ۱۳۸۳.